

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za hrvatski standardni jezik

Zagreb, 18. 3. 2013.

**KOGNITIVNOLINGVISTIČKI PRISTUP
HRVATSKIM SOMATSKIM FRAZEMIMA SA SASTAVNICOM *GLAVA***

DIPLOMSKI RAD

4 ECTS

Mentorica:

dr. sc. Tatjana Pišković

Studentica:

Helena Marmelić

Sadržaj:

1.	Uvod	2
2.	TRADICIONALNA I SUVREMENA LINGVISTIKA	3
2.1.	Kognitivna lingvistika	3
2.2.	Strukturalisti, generativisti i kognitivni lingvisti	4
2.3.	Kognitivnolingvistička istraživanja u Hrvatskoj	5
2.4.	Lakoff i Johnson	5
3.	METAFORIČNOST JEZIKA	6
3.1.	Konceptualne metafore – metafore po kojima živimo	6
3.2.	Vrste metafora prema Lakoffu	10
3.2.1.	Strukturalne metafore	10
3.2.2.	Orijentacijske metafore	10
3.2.3.	Ontološke metafore	11
3.3.	Metonimija.....	11
3.4.	Suodnos metafore i metonimije	13
3.5.	Konvencionalno znanje	13
4.	FRAZEMI I NJIHOVO MJESTO U KOGNITIVNOJ LINGVISTICI	15
4.1.	Sveze riječi	15
4.2.	Definicije frazema – jesu li frazemi zaista neraščlanjivi?	16
4.3.	“Tijelo u umu”	16
4.4.	Somatski frazemi	17
4.5.	Simbolika somatizma <i>glava</i>	19
5.	SEMANTIČKA I KONCEPTUALNA ANALIZA SOMATSKIH FRAZEMA SA SASTAVNICOM <i>GLAVA</i>	20
5.1.	Glava kao spremnik	21
5.2.	Metonimija.....	24
5.3.	Konvencionalno znanje	25
5.4.	Orijentacijske metafore.....	29
6.	Zaključak	32
7.	Literatura:	33

1. Uvod

Znanstveni su radovi i knjige o frazeologiji u Hrvatskoj brojni, vrlo sustavni i, posljednjih godina, jako česti. Kako sam gotovo prije proučavanja teme odredila kognitivnolingvistički, dakle, netradicionalni pristup, ostala sam zatečena kada sam u hrvatskoj literaturi naišla na mnoge zidove. Ti su zidovi izgrađeni oko strukturalističkoga, sustavnog nabiranja frazema, etimoloških studija i slično. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća u SAD-u nastaju brojna istraživanja koja, za razliku od naših koja postavljaju pitanja koliko i odakle, pokušavaju dati sveobuhvatan odgovor na pitanje zašto. Zašto se kaže upravo *utuviti u glavu*, kako su nastali frazemi kao što su: *glava u oblacima*, *imati putra na glavi*, *čuvati što/koga kao oči u glavi*, itd. Najviše će me u radu zanimati oni frazemi koji kao svoje jedinice imaju riječi koje označavaju dijelove ljudskoga tijela jer ono je glavni instrument čovjekova poimanja vanjskoga svijeta – upravo putem tijela samog i našega poznavanja njegovih funkcija i radnji stvaramo znanja i dojmove o svijetu koji nas okružuje.

U prvome ću dijelu rada pojasniti razlike između tradicionalnih pristupa lingvistici i onog kognitivnog, iznijeti osnovne postavke začetnika kognitivne lingvistike te pojasniti kognitivnolingvističke mehanizme – ponajprije konceptualnu metaforu, a zatim i metonimiju i konvencionalno ljudsko znanje. U drugome će se dijelu analizirati definicije frazema iz strane i hrvatske literature te objasniti uska poveznost frazema s konceptualnom metaforom i drugim kognitivnim mehanizmima poput metonimije i konvencionalnoga znanja. Treći je dio specificiran na somatske frazeme, tj. frazeme sa sastavnicom koja označava ljudsko tijelo, pri čemu ću se posebno posvetiti frazemima sa sastavnicom *glava* iz korpusa *Hrvatskih somatskih frazema od glave do pete* autorice Barbare Kovačević te *Hrvatskoga frazeološkog rječnika*.

U radu se oslanjam na monografije G. Lakoffa i M. Johnsona (2003) i Z. Koveczesa (2010) kao najvažnije dvije kognitivnolingvističke knjige. Od vrlo malog broja hrvatskih autora koji su prigrlili učenja kognitivne lingvistike poslužila sam se radovima Barbare Kovačević, Milana-Mateusza Stanojevića, Zjene Čulić i Milene Žic-Fuchs.

2. TRADICIONALNA I SUVREMENA LINGVISTIKA

2.1. Kognitivna lingvistika

Kognitivna je lingvistika dio široke struje obuhvaćene nazivom 'kognitivne znanosti' i uz bok je disciplinama poput umjetne inteligencije ili tzv. algebarske lingvistike. Nastala je sedamdesetih godina prošloga stoljeća u SAD-u i od samoga je početka u krugovima lingvista naišla s jedne strane na oduševljene poklonike, a s druge na nepopustljive protivnike. No ipak, te su se ideje proširile preko oceana i do europskih lingvističkih središta te su u mnogima od njih naišle na plodno tlo.

Začetnici kognitivne struje u lingvistici i njezini zagovornici pišu ponajprije na engleskome – jeziku koji je posljednjih desetljeća u suvremenoj lingvistici postigao neosporni položaj *lingua franca* suvremene lingvistike. Već su se, doduše, pojavili radovi i na drugim jezicima, ali nijedan od njih ne pruža dovoljno iscrpan pregled kognitivnolingvističkih modela.

“Kognitivna je lingvistika za one koji u tvorcu i korisniku jezika vide ne samo genijalan mehanizam za proizvodnju riječi i rečenica nego i bit njegove ljudskosti: neponovljivost osobnosti, nepredvidljivost reakcija, originalnost pogleda na svijet; riječju: sve ono što u sprezi s kulturnim i društvenim uvjetovanjima odlučuje o načinu na koji čovjek upotrebljava svoj jezik – genijalno oruđe čiji je on tvorac i rob istodobno.” (Tabakowska 2005: 12)

Ključni uzrok postojanja jezika kognitivni lingvisti vide u sposobnostima ljudskoga uma s pomoću kojih čovjek stvara nove spoznaje promatrajući okolni svijet. Tako je za razumijevanje prirode ljudskoga jezika zapravo najvažnije razumjeti proces ljudske spoznaje.

Lakoff, Langacker, Johnson i kasnije Gibbs, Nurberg i Benczes kuju osnovne postavke kognitivne lingvistike otvarajući tako novi pristup proučavanju jezika – kompromis između strukturalizma i generativne lingvistike.

2.2. Strukturalisti, generativisti i kognitivni lingvisti

Kod strukturalista prevladava čvrsta vjera u objektivni svijet¹ koji je uređen prema nepromjenjivim, zadanim zakonima. “Tako strukturalizam nosi u sebi proturječnost: s jedne je strane vjera u ljudski faktor, koja onemogućuje objektivnu znanstvenost, a s druge nužnost objektivnosti koju nameće tradicija.” (Tabakowska 2005: 7)

Dok strukturalisti od neobuhvatljivosti ljudskoga faktora bježe s pomoću idealizacije svijeta, generativisti idu korak dalje idealizirajući um. Prema njima um je savršeno uređen stroj, a sustavnost jezika proizlazi iz ljudske predispozicije za jezik koja je smještena u tom umu. Da bi objasnili nedosljednosti zamijećene u govoru, generativisti um dijele na dijelove tako da je savršeni jezični dio uma odvojen od ostalih dijelova odgovornih za nesustavnost u korištenju jezika, pa stoga nisu važne za njegovo izučavanje. “Paradoksalno je da takvo shvaćanje ljudski faktor, koji je u njegovoj osnovici, zapravo svodi na najmanju moguću mjeru: jer se gubi relativnost ovisna o pojedincu i govornoj situaciji, a naglašava se ono što je isto i univerzalno za sve” (Tabakowska 2005: 12).

Suprotno strukturalistima, kognitivni lingvisti njeguju iskustveni realizam koji u pogled na svijet uključuje subjekt i ljudski um kao središta dodajući pojam utjelovljenje (engl. *embodiement*). Tako um i tijelo zajedno predstavljaju jednu neodvojivu cjelinu. Za kognitivnu je lingvistiku, koja dakle pomiruje spomenute dvije škole, jezik odraz uma, pa svako objašnjenje jezičnih pojava treba tražiti u ljudskome faktoru. S druge strane ljudski je faktor zasnovan na nekim općim sposobnostima ljudskoga uma te se različitosti izričaja svode na različite komunikacijske potrebe, želje i stavove pojedinca u različitim situacijama.

O razlikama između generativnoga i kognitivnoga modela Tabakowska (2005: 15) zaključuje: “Sve zamjerke poklonika kognitivizma upućene lingvistima ‘glavne struje’ svode se uglavnom na jednu osnovnu razliku u pogledu na jezik u široku ontološkom kontekstu. Dok se transformacijsko-generativni model temelji na pretpostavci potpune samostalnosti pojedinih sastavnica jezika, kognitivisti tvrde da su sva razgraničenja rezultat isključivo praktičnih potreba istraživača: radi uspješne analize istraživač mora ograničiti svoje vidno polje na razmjere koje može obuhvatiti. Međutim, tradicionalno izdvajane komponente – fonologija, leksik, morfologija i sintaksa – u biti čine jedinstven kontinuum. Jednako je tako

---

¹Strukturalisti njeguju objektivizam, odnosno filozofiju po kojoj postoji jedno objektivno i apsolutno točno znanje o vanjskome svijetu, neovisno o subjektima.

dogovorena i granica koja dijeli semantiku od pragmatike. Štoviše, ni cijeli jezik nije neovisan i samostalan entitet.” Kognitivisti smatraju da je on neposredan odraz procesa ljudske spoznaje i zato bi ga trebalo istraživati kao neodvojiv aspekt opće strukture ljudskog uma. Istraživanje jezika sastoji se dakle od istraživanja općih spoznajnih procesa.

2.3. Kognitivnolingvistička istraživanja u Hrvatskoj

Tolika širina pogleda na jezik dopušta i različite pristupe kognitivnoj lingvistici, od kojih se mnogi javljaju i u Hrvatskoj. Na hrvatskoj se jezičnoj sceni posebno ističe kognitivna semantika koja se pojavila još početkom devedesetih godina prošloga stoljeća. Danas se sve veći broj kognitivnih lingvista u Hrvatskoj očituje u istraživanjima konceptualne metafore i metonimije, prototipova i kognitivne gramatike, a ta se istraživanja sve češće predstavljaju u domaćim lingvističkim časopisima i na lingvističkim skupovima. Međutim unatoč tome u Hrvatskoj ne postoje knjige koje bi čitatelja na jednostavan način uvele u problematiku.

Pionirka kognitivnog istraživanja u Hrvatskoj Milena Žic Fuchs stvorila je u hrvatskoj lingvistici osnove za bavljenje takvim pristupom. Upravo su njezina različita istraživanja upoznala hrvatsku lingvistiku s terminima iz kognitivne lingvistike, poput znanja o jeziku (rječničkoga znanja) i znanja o svijetu (enciklopedijskoga znanja), prototipova, kognitivnih modela, konvencionalnih i pjesničkih metafora i dr. Milan-Mateusz Stanojević svojim je znanstvenim radovima i doktorskom disertacijom (2008) uvelike doprinjeo razumijevanju kognitivne lingvistike u Hrvatskoj. Motiviranošću frazema u hrvatskome i engleskome jeziku intenzivno se bavi i lingvist Vlatko Broz.

2.4. Lakoff i Johnson

U središtu je zanimanja kognitivne lingvistike konceptualna metafora i pokušaj da se odgovori na brojna pitanja i prepreke koje su joj postavile dotadašnje teorije. Naime metafora je za generativiste predstavljala veliku poteškoću od samoga početka. Držali su je očitim primjerom nasilja nad gramatičkim pravilima te joj je u okvirima stvaranoga modela bilo moguće pristupiti isključivo “kao netipičnoj i marginalnoj pojavi: kao hirovitu ukrasu prikvačenu o rub ‘normalnoga’ jezičnog tkiva” (Tabakowska 2005: 13). Uostalom, generativisti su proučavanje metafore najradije prepuštali teoretičarima književnosti smatrajući da se ono nalazi izvan područja interesa lingvista. Jedan od suradnika Noama Chomskog, George Lakoff, počeo je u duhu kognitivne lingvistike sedamdesetih i osamdesetih godina povezivati vlastita iskustva lingvista generativista s iskustvima filozofa

Marka Johnsona i teoretičara književnosti Marka Turnera uvjerljivo dokazujući kako je metafora jedan od glavnih načina funkcioniranja ne samo jezika književnosti nego i jezika uopće. Monografije *Metaphors We Live By* Lakoffa i Johnsona iz 1980. godine i *More Than Cool Reason* Lakoffa i Turnera iz 1989. godine predstavljaju nove poglede na teoriju metafore i lingvistiku općenito. U tom je kontekstu važno spomenuti i začetnika kognitivne gramatike Ronalda Langackera koji je zamjerke transformacijsko-generativnome opisu uobličio kao polazište za vlastiti teorijski prijedlog (*Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*, 1987 i *Foundations of Cognitive Grammar Descriptive Application*, 1991).

3. METAFORIČNOST JEZIKA

3.1. Konceptualne metafore – metafore po kojima živimo

Tradicionalno se metafora često razmatrala kao anomalija, neuobičajen ili devijantan način uporabe jezika – predmet nevelike važnosti. Filozofi su u prošlosti na sličan način često ocjenjivali metaforu kao pojavu strogo ograničenu na područja književnosti, retorike i umjetnosti te su smatrali kako ona predstavlja opasnost jasnom rasuđivanju.

Kao odgovor na pitanje što je metafora većina bi ljudi rekla da je to retorička pjesnička figura, odnosno pitanje nekonvencionalnoga jezika, čak i pitanje isključivo jezika. Naveli bi primjere poput *lav* je metafora za hrabrost, u pjesničkoj je poeziji *cvijet* metafora ljubljene itd. No što ako uzmemo postavku da je metafora dio svake naše radnje, iskustva i mišljenja? Tada već govorimo o konceptima (konceptualnim metaforama) koji nisu samo stvar intelekta već se odnose i na svaki i najmanji detalj naših svakodnevnih aktivnosti te o njima i njihovoj strukturi ovisi naš odnos prema ljudima i svijetu oko nas.

“Metafora se često doživljava kao posljedica isključivo jezika – pitanje riječi, radije nego pitanje misli i djela. Iz toga razloga, većina ljudi misli da može savršeno komunicirati bez metafore. No otkrilo se da je ona stalno prisutna u svakodnevnici, kako u jeziku, tako u mislima i djelima. Naš uobičajeni konceptualni sustav, način na koji mislimo i djelujemo, fundamentalno je metaforičan po prirodi i nije nešto čega smo većinom svjesni. U mnogim djelatnostima kroz dan postupamo automatski (manje ili više) prema određenim šablonama. Jedan od načina kako otkriti koje su to šablone jest pogled u jezik. Komunikacija je bazirana

na istome konceptualnom sustavu koji koristimo prilikom mišljenja i djelovanja pa je tako jezik važan izvor dokaza za narav toga sustava” (Lakoff i Johnson 1980: 4).²

Kognitivna lingvistika u centru svoga zanimanja ima konceptualnu metaforu koja se razlikuje od one pjesničke i definira se kao “jedan od kognitivnih procesa konstruiranja značenja na temelju kojeg povezujemo dvije konceptualne domene, izvornu i ciljnu” (Kövecses 2010: 4). Konceptualna je domena bilo kakva koherentna organizacija iskustva. Tako primjerice imamo koherentno organizirano znanje o putovanjima koje preslikavamo na život, pa nastaje konceptualna metafora ŽIVOT JE PUTOVANJE s brojnim potvrdama u jeziku:

- (1) Pogledaj kako smo daleko dospjeli.
- (2) Nalazimo se na raskrižju života.
- (3) Pošli smo odvojenim putevima.

Vrlo je važno uočiti kako se za izvornu domenu uvijek uzima fizičko i poznato (PUTOVANJE), a za onu ciljnu nešto apstraktno (ŽIVOT).³

Za razumijevanje argumentirane rasprave stvorena je konceptualna metafora RASPRAVA JE RAT. Bit je metafore razumijevati, iskusiti jedan entitet pomoću drugog. Rasprava je tako ciljna domena koja se razumijeva putem izvorne domene, odnosno kao rat: možemo pobijediti ili biti pobijeđeni u raspravi, sugovornika vidimo kao suparnika kojega treba pobijediti, naoružavamo se paljbom raznih metoda kojima bismo pobijedili neprijatelja itd. Umjesto fizičke bitke tu postoji ona verbalna, a struktura rasprave to dokazuje: napad – obrana – protunapad. Naravno, svađa i rat dvije su drugačije pojave – svađa je verbalni sukob, a rat oružani – no bitno je zaključiti kako se svađa DJELOMIČNO strukturira, shvaća i izvodi kao rat. Tako su metaforički strukturirani i koncept, i djelovanje i, naposljetku jezik.

VRIJEME JE NOVAC također je jedan od prevladavajućih metaforičkih koncepata, što je opet najviše očito u jeziku:

- (4) Trošiš moje vrijeme.
- (5) Nemam vremena za tebe.

---

² Citate iz engleskih izvornika prevela Helena Marmelić.

³ Prije Lakoffa i Johnsona koji uvode termine izvorna i ciljna domena, različiti su autori, počevši s I. A. Richardsom (1936), različito nazivali dva dijela konceptualne metafore: sadržaj/tema (*tenor/topic*) i prijenosnik (*vehicle*), žarište (*focus*) i okvir (*frame*), primarni/glavni predmet i sekundarni/sporedni predmet, polje donator i polje primatelj itd.

- (6) Tako ću uštedjeti na vremenu.
- (7) Koliko još imaš vremena?
- (8) Sačuvaj nešto vremena za sebe.
- (9) Uložio je mnogo vremena u to.

U našoj kulturi vrijeme jest novac na mnogo načina, a to potvrđuju telefonske sekretarice, radnička satnica, cijene noćenja u hotelima, godišnji budžeti, kamate kredita, plaćanje duga društvu služenjem zatvorske kazne itd. Vrijeme razumijevamo i postupamo s njime kao da je novac – zato ga štedimo, bacamo, odvajamo, kupujemo ili čuvamo.

Budući da se konceptualna metafora kao spoznajna, odnosno umna sposobnost odražava u jeziku, usko je povezana s metaforičkim jezičnim izrazom. Pri tome konceptualnu metaforu (način viđenja) govornik stvara u umu, dok je metaforički izraz (način govorenja) njezina jezična realizacija.

- (10) Tako je završio **prvi čin** diskusije o tom pitanju.

U primjeru (10) vidi se da je konceptualna metafora JAVNI DOGAĐAJ (DISKUSIJA) JE KAZALIŠNA PREDSTAVA poslužila kao osnova za rečenično formuliranje s jednim od kazališnih pojmova – činovima. Istaknute su riječi u primjeru metaforički izraz ili, kako ga Lakoff naziva, lingvistička metafora.

- (11) Njih su dvojica **odigrala ključnu ulogu** pri uhićenju zločinca.

- (12) Nepoznanica je što se sve događalo **iza kulisa** teniskog terena.⁴

U primjerima (11) i (12) uhićenje i teniski turnir strukturirani su kao kazališna predstava, pa se stoga opet koriste isti konceptualni alati za kovanje metaforičkih izraza. “Naziv konceptualne metafore (primjerice JAVNI DOGAĐAJ JE KAZALIŠNA PREDSTAVA ili poopćeni oblik CILJNA DOMENA JE IZVORNA DOMENA) zapravo je samo skraćeni način bilježenja skupa preslikavanja (engl. *mapping*) iz izvorne domene na ciljnu domenu.

---

⁴Primjeri su preuzeti iz Stanojević (2009).

Preslikavanja u konceptualnoj metafori odnose se na korespondenciju između dviju domena, dakle, riječ je o skupu naših znanja o tome što se preslikava na što” (Mateusz-Stanojević 2009: 341).

Osim preslikavanja – povezivanja pojedinih dijelova domena – za konceptualnu su metaforu važne i posljedice shvaćanja ciljne domene putem izvorne domene (engl. *metaphorical entailments*; Lakoff 1987: 386–389). Riječ je o metaforičkome zaključivanju o pojedinim aspektima ciljne domene na temelju zaključaka i znanja o izvornoj domeni, što je još jedan dokaz o spoznajnom karakteru konceptualne metafore (usp. Stanojević 2009: 346). Tako se primjerice u kazališnim predstavama glumci razlikuju po važnosti i učestalosti uloge koja im je dodijeljena isto kao što se u javnom događaju profiliraju glavni i sporedni sudionici: primjer (11). U primjeru (12) promatračima događaja skriveni su neki dijelovi turnira, a gledateljima u kazalištu nepoznato je što se događa iza kulisa. Valja naglasiti da skrivenost ima uvriježeni negativan aksiološki naboj.

“Metaforička sistematičnost” termin je pod kojim Lakoff i Johnson razumijevaju određenu pravilnost u procesu metaforizacije. U tom smislu ideje nazivaju objektima, riječi njihovim spremnicima ili kontejnerima, a ono što se šalje kroz ‘cijev’ određuju kao komunikaciju. Sistematičnost koja nam omogućuje da obuhvatimo jedan aspekt konceptualne metafore skriva drugi aspekt koncepta. Usredotočimo li se, u slučaju rasprave, samo na jednu njezinu konceptualnu metaforu, npr. RASPRAVA JE RAT, zaboravljamo na još poneke opise rasprave, kao što su: trud za razumijevanjem sugovornika, odvajanje vremena za pomirenje, itd. Do takvih nesporazuma ili zaborava dolazi zbog skrivenih ili cijevnih metafora (*conduit metaphors*) koje postoje kako bi se otkrile. Naime u tome su smislu riječi sadržaj kojim punimo kontejnere, odnosno ideje, zatim ih tako upakirane šaljemo kroz cijev sugovorniku koji svakako mora otvoriti primljeni paket.

Reddy (1979) dokumentira da je 70% lingvističkih izraza konstruirano na taj način. Iako je Reddy proučavao izraze engleskoga jezika, isto bi se sa sigurnošću moglo reći za velik dio izraza u hrvatskome: *Dala sam mu dobru ideju, Teško je izreći moju ideju/sprovesti ideju u djelo, Pokušaj s manje riječi iznijeti više ideja, Njegove riječi ne nose nikakvo značenje* itd. U ovakvim se jezičnim situacijama ne smije zaboraviti parcijalnost: važno je uočiti da je metaforičko strukturiranje djelomično, a ne potpuno. “Da je metaforičko strukturiranje potpuno, jedan bi koncept upravo bio drugi, a ne dijelom shvaćen kao drugi” (Lakoff i Johnson 2003: 34). Ideje dakle jesu objekti ili sadržaji, ali ne u potpunosti – ne možemo ih oblačiti, voziti ili uništiti.

3.2. Vrste metafora prema Lakoffu

Konceptualne metafore mogu biti klasificirane prema kognitivnoj funkciji koju obavljaju, a kognitivno funkcioniranje nastaje kao odgovor na pitanje koji je smisao i funkcija metafore u doživljavanju i poimanju svijeta većine ljudi. Prema toj dakle kognitivnoj funkciji Lakoff razlikuje tri osnovne vrste konceptualne metafore: strukturalnu, orijentacijsku i ontološku konceptualnu metaforu.

3.2.1. Strukturalne metafore

Za primjer uzmimo konceptualnu metaforu VRIJEME JE POKRET. Značenje joj može biti dvostruko: vrijeme je objekt koji se kreće, prolazi, putuje ili vrijeme stoji a mi se primičemo njemu, npr. *Uskoro dolazi Božić* ili *Približavamo se Božiću*. Naše bi poimanje vremena bilo teško zamisliti bez metafore – ona ne samo da pojašnjava zašto je uobičajeno reći npr.: *vrijeme leti*, nego otkriva i strukturu i okvirno razumijevanje ljudskog pristupa vremenu. Još su neke strukturalne metafore npr.: LJUBAV JE VATRA (*Izgara od ljubavi, Među njima je zaiskrilo*) IDEJE SU HRANA (*Bilo je teško probaviti takvu ideju*) STAVOVI SU GRAĐEVINE (*Njegov stav počiva na čvrstim temeljima*) TEORIJE SU GRAĐEVINE (*Tu je teoriju konstruirao Alber Einstein*) itd.

3.2.2. Orijetacijske metafore

“Orijetacijskim je metaforama kognitivni zadatak da set ciljnih koncepata u našem konceptualnom sustavu održavaju koherentnim” (Kovecses 2000: 40). Nazvane su tako jer se uspoređuju s ljudskim spacijalnim sposobnostima (gore, dolje, naprijed, nazad itd.). U našoj je kulturi nekoliko uvriježenih orijentacijskih metafora: DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE (*Ima visoke standarde, Pao je na niske grane*) SRETNOST JE GORE, TUŽNOST JE DOLJE (*Jučer joj je poraslo raspoloženje, Pala je u očaj*), VIŠE JE GORE, MANJE JE DOLJE (*Broj objavljenih knjiga svake godine raste, Broj zaposlenih konstantno opada*), RACIONALNO JE GORE, IRACIONALNO JE DOLJE (*Rasprava je pala na sentimentalnu razinu, Nije se mogao uzdići iznad svojih emocija*) itd.

3.2.3. Ontološke metafore

U ovoj vrsti metafora⁵ kognitivno je strukturiranje zastupljeno mnogo manje nego kod strukturalnih metafora. Ontologija kao znanost o bitku ili ukupnosti smisla postojanja posuđuje svoje ime metaforama koje su nužne za svaki pokušaj racionaliziranja iskustvenoga doživljaja. Te su metafore vjerojatno najbrojnije i nalazimo ih u primjerima poput: *Moj strah od pauka izluđuje moju sestru*, *Bit će potrebno mnogo strpljenja da završim knjigu koju sam počela pisati*, *Promijenila je način života kako bi pronašla istinsku sreću*. “Kao i u primjeru orijentacijskih metafora metaforičnost u ontološkim metaforama nije očita ili posve jasna u jednoj riječi već se vidi u količini, odnosu prema čemu, identificiranju s čim itd” (usp. Kovecses 2000: 39). Činjenica da apstraktne ili nefizičke pojave doživljavamo kao entitete, stvari i objekte ne dopušta nam da ih u potpunosti shvatimo točno takvima. Lakoff za to navodi sljedeće dvije metafore ustaljene u zapadnoj kulturi: UM JE STROJ i UM JE LOMLJIV OBJEKT. Njihove se jezične realizacije očituju u primjerima poput: *Moj um/mozak danas jednostavno ne radi* i *Njen ego je vrlo labilan/lomljiv*. Ponovno nije bilo teško uočiti da takve metafore ljudi prihvaćaju zdravo za gotovo i kao već vrlo prirodne pa se zbog toga njihova kognitivna funkcionalnost osjeti u manjoj mjeri. Većina ljudi jednostavno ima tako strukturiran model uma i mapiranja. Među očite primjere ontološke metafore Lakoff svrstava i one koji su nastali personifikacijom: *Religija mu zabranjuje ispijanje alkohola*, *Inflacija jede profit* itd.

3.3. Metonimija

Uz metaforu, metonimija je važna figura odgovorna za kognitivno funkcioniranje jezika. Između metafore i metonimije postoji mnogo sličnosti, ali i razlika: metaforu određuje opisnost (“je poput”), a metonimiju “blizina” (engl. *contiguity*). To znači da su riječi u metonimijskome odnosu vrlo blizu jedna drugoj u stvarnosti. Gibbs (1994) predlaže test koji otklanja česte nedoumice vezane za razlikovanje metafore i metonimije: ako se riječ može opisati s “je poput”, govorimo o metafori, a ako je to nemoguće – riječ je o metonimiji.

(13) *Tratinčica* je nokautirana u prvoj rundi borbe.

(14) *Saksofon* nije došao na probu.

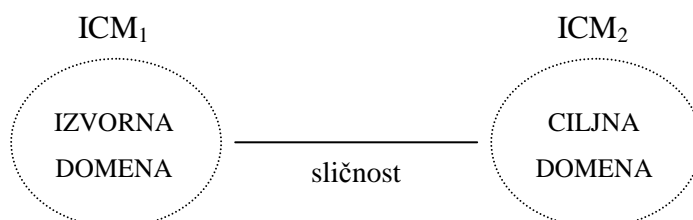
⁵Pod metaforom se razumijeva konceptualna metafora. Tako će biti i u nastavku rada.

U prvome se primjeru za boksača može reći da je poput tratinčice, dok u drugome primjeru parafraza s “je poput” nije moguća jer saksofonist nije poput saksofona, već “stoji za” njega, umjesto njega. Tu se očituje gore spomenuta “blizina”.

Metonimija je tako kognitivni mehanizam kod kojega se jedan entitet upotrebljava za upućivanje ili omogućavanje pristupa drugom, u mentalnome prostoru bliskom entitetu, odnosno unutar istoga “idealiziranoga kognitivnog modela” (eng. *idealised cognitive model* – ICM).

Prezime autora tada se koristi za njegova djela (*Skini Krležu s police, Skuplja Picassa*), mjesto za instituciju (*Hollywood izbacuje loše filmove, Zagreb pregovara s Ljubljanom*), predmet za korisnika (*Bubanj ima gripu, Viličar je zaspao*) itd.

Metafora zapravo uključuje dva koncepta koji su u našem konceptualnom sustavu “daleko” jedan od drugog (iako su slični). “Udaljenost uvelike proizlazi iz činjenice da je jedan koncept (ili domena) uglavnom apstraktan, dok je drugi obično konkretan (Kövecses 2010: 175).” Koncept je ideje, primjerice, daleko od koncepta hrane (IDEJE SU HRANA), koncept ljubavi nije blizak putovanju (LJUBAV JE PUTOVANJE), domena socijalnih organizacija udaljena je od domene biljaka (SOCIJALNE ORGANIZACIJE SU BILJKE).

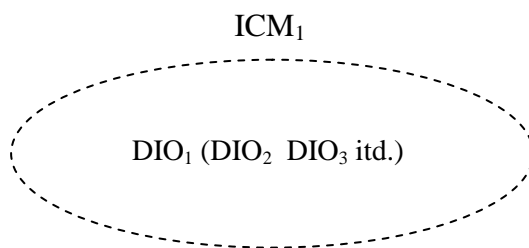

Slika 1. Metafora

Kod metonimije s druge strane postoje dva elementa ili entiteta koji su u konceptualnom prostoru usko povezani, npr. pisac je usko povezan s djelom koje je napisao (PISAC STOJI ZA DJELO), dio je povezan s cjelinom (DIO STOJI ZA CJELINU)⁶, mjesto je povezano s institucijom koja se u njemu nalazi (MJESTO STOJI ZA INSTITUCIJU), glazbeni je instrument “blizu” sviraču (GLAZBENI INSTRUMENT STOJI UMJESTO SVIRAČA), posljedica je “blizu” uzroku (POSLJEDICA STOJI ZA UZROK) itd.⁷

⁶ Ovdje je zapravo riječ o sinegdohi.

⁷ Slike 1. i 2. preuzete su iz Kövecses (2010).

3.4. Suodnos metafore i metonimije

Ponekad je teško razlikovati konceptualnu metaforu od konceptualne metonimije, što je očito u primjeru stiha Domjanićeve pjesme *Fala*:

(15) Al v mome srcu / tam suzah vam ni

Srce se ovdje rabi kao metafora SPREMNIKA ZA OSJEĆAJE, a *suz*a je metonimija za tugu.

Ipak, *srce* može biti i metonimija za čitavoga čovjeka koji osjeća. Mnogi su autori uvidjeli poteškoće koje mogu nastati kada je u pitanju razlikovanje ova dva kognitivna mehanizma.⁸

Kövecses (2010: 183) navodi metaforu LJUTNJA JE TOPLINA kao primjer metafore potaknute metonimičnom vezom uzroka i cilja. Povećana tjelesna toplina, prema konvencionalnome znanju, može biti rezultat (produkt) čovjekove ljutnje. Vrsta metonimije u tome primjeru bila bi POSLJEDICA STOJI ZA UZROK, “pa stoga metafora LJUTNJA JE TOPLINA proizlazi iz generalizacije tjelesne topline u toplinu.”

3.5. Konvencionalno znanje

Naše je znanje ustrojeno u koncepte i domene, pri čemu su koncepti profilirani dio neke domene. Središnje je znanje najvažniji dio našega enciklopedijskog znanja o pojedinome konceptu i njegova se važnost očituje u velikoj konvencionaliziranosti, generičnosti, intrinzičnosti i karakterističnosti za pojedinu skupinu entiteta (usp. Kövecses 2010: 82).

---

⁸ Goossens je tako (1990) skovao naziv metaftonimija (eng. *metaphonymy*) za međuodnos konceptualne metafore i metonimije, a kasnije su se njihovim suodnosom (metonimijom kao dijelom metaforičkoga izvora i cilja) bavili Ruiz de Mendoza Ibanez (2003) i Raden (2003).

Znanje je konvencionalizirano ako je do određene mjere prošireno u nekoj jezičnoj zajednici. “O kazališnim predstavama, primjerice, znamo više ili manje konvencionalizirane stvari: od toga da u njima sudjeluju glumci, da se odvijaju na pozornici i sl. Pa sve do toga da naš najbolji prijatelj više voli komedije od tragedija” (Stanojević 2009: 351). Pri tome je konvencionaliziranost znanja o glumcima vrlo velika u našoj kulturi, dok je znanje o kazališnom ukusu našega prijatelja razmjerno malo konvencionalizirano.

Generičnost se veže uz npr. sudjelovanje glumaca koje se odnosi na sve kazališne predstave (dok je ukus našeg prijatelja mnogo specifičnije znanje) i to je odlika središnjega znanja.⁹ Intrinzičnost se znanja odnosi na znanje o samom entitetu (npr. o stolici), a ekstrinzičnost o entitetu u odnosu s nekim drugim entitetom (npr. sjedanje na stolicu).

Naposljetku znanje je središnje ako je neka odrednica u velikoj mjeri karakteristična za neki entitet (znanje o uobičajenom vremenu trajanja predstave mnogo je manje karakteristično od znanja da u kazališnoj predstavi sudjeluju glumci).

Središnje znanje određuje koji će se dijelovi izvorne domene preslikati na onu ciljnu, tj. “koje je glavno žarište značenja nekoga koncepta” (*ibid.*: 351). Tako je za koncept KAZALIŠNA PREDSTAVA glavno žarište značenja vezano uz glumce, redatelja, kulise, dijelove predstave i žanrove, ali ne i uz vrijeme trajanja predstave, činjenicu da se predstave uglavnom gledaju sjedeći i sl. jer navedena znanja ne zadovoljavaju po kriterijima konvencionaliziranosti, generičnosti, intrinzičnosti ni karakterističnosti.

“Iz središnjih znanja nastaju središnja preslikavanja koja dovode do pojave drugih preslikavanja (na drugim razinama), odražavaju kulturološku važnost izvorne domene, iskustveno su motivirana (fizički i/ili kulturno) te dovode do jezičnih izraza koji prevladavaju u pojedinoj metafori” (*ibid.*: 352). Ova četiri skalarna kriterija čine pojam središnjega znanja izuzetno korisnim u opisu konceptualnih metafora.

---

⁹ I specifična znanja, npr. činjenica da je Pero Kvrđić glumac, mogu biti konvencionalizirana u nekoj kulturi.

4. FRAZEMI I NJIHOVO MJESTO U KOGNITIVNOJ LINGVISTICI

4.1. Sveze riječi

Riječi koje tvore svezu povezane su različitim oblicima gramatičkoga slaganja: mogu se slagati u nekoj od gramatičkih kategorija (u rodu, broju, padežu, licu) ili pak jedna sastavnica (glavna riječ u svezi) može zahtijevati određeni oblik druge sastavnice (ovisne o riječi u svezi), a slaganje može i izostati, što svezu na svoj način također određuje. (usp. Menac 2007: 9)

Prema značenju sveze se dijele na slobodne i frazeološke, pri čemu u slobodnim svezama svaka sastavnica zadržava svoje značenje, dok u frazeološkim svezama dolazi do promjene, odnosno gubitka značenja svih ili nekih sastavnica (najmanje jedne od njih), pa značenje cijele sveze ne proistječe iz značenja pojedinih sastavnica. Frazeološke se sveze rabe kao gotove, cjelovite jedinice tako da ne nastaju u govornome procesu, nego su govorniku unaprijed poznate, na neki način zadane: on ne bira sastavnicu, nego gotovu svezu. Primjer slobodne sveze bio bi *desna ruka* ili *čitati knjigu*, a frazeološke sve *u šesnaest*.

U frazeološkoj svezi¹⁰ ne može se dakle reći *sve u petnaest* umjesto *sve u šesnaest* ili *puna šaka brkova* umjesto *puna šaka brade* zbog toga što je za frazeme karakteristično da se ne formiraju u govornoj produkciji, nego ih poznajemo kao gotove. No u sljedećem će se dijelu rada kao glavna nit problematike provlačiti pitanje jesu li frazemi kompozicionalne ili nekompozicionalne prirode, odnosno je li njihovo značenje rezultat isključivo svih njihovih komponenata zajedno ili se ipak može ostvariti putem značenja svake pojedinačne komponente. A. Menac (2007: 10 – 11) kao primjer navodi svezu *oprati uši* koja može biti i slobodna i frazeološka. U slobodnoj svezi obje sastavnice zadržavaju svoje osnovno značenje: (*oprati* – ‘očistiti pranjem’ i *uši* – ‘dijelovi glave, organi sluha’), a sveza predstavlja zbroj tih značenja. U frazeološkoj se svezi obje sastavnice desamentiziraju, a sveza kao cjelina dobiva novo frazeološko značenje: ‘ukoriti, kazniti ukorom’. I slobodna i frazeološka sveza, odnosno frazemi mogu biti dijelovi rečenice: *Djeca su prije spavanja oprala uši i vrat; Čut će on mene, oprat ću mu uši*.

---

¹⁰ Jedan od mnogih naziva za frazem. To su i: frazeologizam, frazeologem, idiom, stalni izraz, frazeološka jedinica, stalni leksički kompleks, frazeološki obrat itd.

4.2. Definicije frazema – jesu li frazemi zaista neraščlanjivi?

Struktura je frazema u pravilu veoma čvrsta. Zbog te čvrste strukture frazema njihove se sastavnice obično i ne osjećaju kao riječi sa samostalnim značenjem, te značenje cijeloga frazema ne proistječe iz značenja pojedinih sastavnica, nije jednako zbroju njihovih značenja. Tako se iz sastavnica frazema *nemati dlake na jeziku* ne može shvatiti njegovo značenje ‘govoriti otvoreno’, kao što ni sastavnice frazema *izvući deblji kraj*, *dati rog za svijeću*, *gdje je bog rekao laku noć* itd. ne daju naslutiti značenja ‘biti kažnjen (pobijeđen)’, ‘prevariti’, ‘vrlo daleko’ (usp. Menac 2007; *Hrvatski frazeološki rječnik*; *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*; *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik*).

Ovamo se upleće kognitivna tvrdeći da frazemi uglavnom jesu motivirani, da su rastavljive konstrukcije, i to zahvaljujući konceptualnim metaforama o kojima je ranije bilo riječi. U frazemima *nositi glavu u torbi* ili *imati kupusa na glavi* bit će, dakako, teže odrediti stupanj motiviranosti pa bi se moralo pristupiti povijesnim i etnološkim istraživanjima uz ona lingvistička, ali u frazemu *utuviti u glavu* itekako je očigledna motiviranost značenja. Ako se prisjetimo konceptualnih metafora GLAVA JE SPREMNIK I IDEJE SU SADRŽAJ KOJIM PUNIMO SPREMNIKE, lako ćemo zaključiti čime je motiviran taj frazem. Ni frazem *imati dlake na jeziku* nije teško značenjski rastaviti jer se jezik kao organ govora zasigurno nije našao slučajno u frazemu koji znači ‘otvoreno govoriti’. Proučavanje konvencionalnoga čovjekova znanja moglo bi pokazati kako *dlaka* predstavlja prepreku, smetnje. U većini slučajeva semantički su raščlanjivi oni frazemi koji nose somatsku sastavnicu, odnosno riječ koja označava dio ljudskoga tijela. To je tako zato što je ljudsko znanje o ovome svijetu, a iz njega i cijelo poimanje i shvaćanje našega okruženja, proizišlo iz onoga što nam je prvo postalo poznato, a to je naše tijelo i načini njegova funkcioniranja.

4.3. “Tijelo u umu”

Istraživanja kognitivnih lingvista pokazuju kako ljudi pomoću konceptualne metafore i metonimije jednu, najčešće apstraktnu domenu (ciljnu) shvaćaju preko one konkretne (izvorne domene). Prema Lakoffu i Johnsonu (2003: 59) to bi značilo da ljudi *nefizičke pojave* razumijevaju na *fizički način* te da je glavni izvor putem kojeg poimamo okolinu upravo tijelo. “Ne postoji vid ljudskog razumijevanja koji je neovisan o prirodi ljudskog organizma” (*ibid*: 209).

To znači da je ljudsko tijelo jedna od prevladavajućih izvornih domena putem kojih razumijevamo onu ciljnu. Do takvih su zaključaka već davno došli istraživači poput Smitha (1981) koji je pojavnost somatizama, odnosno riječi koje označavaju dio ljudskoga tijela, tražio u američkoj književnosti napisanoj u razdoblju od 1675. do 1875. godine. Smith je zajedno sa suradnicima prikupio 1882 izraza¹¹ iz knjiga 24 američkih književnika i podijelio ih prema izvornim i ciljnim domenama. Somatizmi su se pojavili 555 puta, odnosno u najvećem broju, nakon čega su slijedili nazivi za prirodu s 384 primjera. Heine je proučavao 125 afričkih i 104 oceanska jezika zaključivši da je “za uvođenje izraza sa specijalnim konceptima U, IZNAD, ISPRED i NA prvi izbor ljudsko tijelo” (1995: 123).

4.4. Somatski frazemi

Pod somatskim frazemom razumijeva se frazeološki izraz čija je barem jedna sastavnica naziv za dio čovjekova tijela (ili za tijelo uopće). Takvi frazemi čine jednu od najbrojnijih skupina frazema u mnogim jezicima. Jedni frazeolozi somatskim frazemima smatraju samo frazeme koji kao sastavnicu imaju dio ljudskog tijela, a drugi u somatsku frazeologiju uključuju i one frazeme koji za sastavnicu imaju dio životinjskog tijela. Osim toga jedni pri određenju skupine isključuju unutarnje organe, dok drugi unutar somatske skupine obrađuju i frazeme sa sastavnicama *duša*, *um*, *jetra*, *bubreg* itd.

Svi se ipak slažu da somatski frazemi prikazuju emocionalne i mentalne sposobnosti čovjeka i različite postupke ljudi, tj. modele ljudskoga ponašanja koji odražavaju stavove prema unutarnjemu čovjekovu svijetu i naglašavaju ulogu tradicionalne simbolike pojedinih dijelova ljudskoga tijela.

“Tako proučavanje frazeologije jednoga jezika nužno nameće kontekst kulture, a samim time i nemogućnost univerzalnoga pristupa jezičnoj građi, podudarnosti između frazeoloških sustava raznih i različitih jezika potrebno je potražiti u jezičnoj nominaciji, koje su frazemi istaknuti dio, čime će i kulturološki odsječak dobiti na važnosti. Pritom se još

---

¹¹ U tom su istraživanju u korpus ulazile samo autorske nekonvencionalne fraze.

jednom treba suočiti i sa saussureanskom idejom arbitrarne segmentacije stvarnosti jezikom” (Kovačević 2012: 16).¹²

Prema brojanju Barbare Kovačević (2012) hrvatski jezik ima 734 somatska frazema. U korpus su ušli samo oni frazemi koji kao sastavnice imaju dijelove ljudskoga tijela ili somatizme (frazemi sa životinjskim somatizmima nisu na tom popisu). Frazemi u kojima se pojavljuju apstraktni pojmovi povezani s unutarnjim životom čovjeka (*duša, um*) nisu ušli u korpus, kao ni frazemi u kojima se pojavljuju nazivi za tjelesne izlučevine (*znoj, suza*). Ipak, frazemi sa somatskom sastavnicom *krv* uvršteni su u korpus zbog funkcije koju ona ima za život ljudskoga tijela. Prema ograničenjima kojima se zbog konciznosti i točnosti autorica knjige vodila nastala je i njezina definicija somatskih frazema: “To su frazemi koji na planu izraza sadržavaju barem jednu somatsku sastavnicu (primarnu ili sekundarnu), koja se odnosi isključivo na ljudsko tijelo. Somatska sastavnica može biti i unutarnji i vanjski dio tijela.” (Kovačević 2012: 21) Pritom se u somatske frazeme ne ubrajaju apstrakcije (*duša, um*) i tjelesne izlučevine (*znoj, suza*), kao ni geste koje nisu do kraja prošle frazeologizacijski proces, tj. dobile samostalno frazemsko značenje.

U hrvatskome se jeziku mogu pronaći i one kolokacije u čijoj su pozadini geste koje nisu prošle proces frazeologizacije, npr. *dignuti ruke* ('predati se'), *lomiti ruke* ('očajavati, razočarati se'), *sklopiti ruke* ('moliti, očekivati'), *odmahnuti rukom, odmahnuti glavom* ('nemati interesa'), *slegnuti ramenima* ('ne znati'). Stoga nisu mogle biti uvrštene u korpus somatskih frazema. “Takvi izrazi imaju samo neverbalnu potvrdu. Iz kulture u kulturu različita su njihova značenja, ali i zastupljenost u frazeološkom fondu jezika, s obzirom na to jesu li prošle proces frazeologizacije. Npr. njemački frazem zasnovan na gesti *Sich an die Nase fassen* (dosl. uhvatiti se za nos) ima frazemsko značenje ‘gledaj svoja posla’ dok ista gesta u švedskom ostvaruje frazemsko značenje ‘tu nešto smrdi’” (Kovačević 2012: 18). Dakle oni izrazi koji još uvijek samo opisuju radnju i oslanjaju se na govor tijela, odnosno zahtijevaju pokret, ne mogu se smatrati frazemima.

U hrvatskoj i drugim frazeologijama najzastupljeniji su frazemi s nazivima za vidljivi dio tijela, odnosno za vanjske tjelesne organe.¹³ *Glava, ruka, noga* i *oko* sastavnice su daleko

---

¹² Dobrovol'skij i Piirainen (2005) upozoravaju da suvremenijim analizama frazema, pogotovo u kognitivnoj teoriji metafore (CTM), nedostaje upravo kulturološki faktor te predlažu neke nove vidove motiviranosti frazema.

¹³ Ta se pojava dugo objašnjavala pukom slučajnošću.

plodnije nego *jetra*, *pluća* i *crijeva*, pri čemu je iznimka somatizam *srce* koji se zbog svoje tradicionalne simbolike nalazi u velikom broju frazema hrvatskog jezika.

4.5. Simbolika somatizma *glava*

Rječnici simbola određuju *glavu* kao simbol snage aktivnoga načela koji uključuje nadmoć u upravljanju, naređivanju i prosvjetljavanju. Prema ostatku tijela koje je objava materije, ona je simbol objave duha. Platon je nazvao glavu ‘mikrokozmosom’ zbog njezina kuglastog oblika i mogućnosti usporedbe sa svemirom. “Sva se ta značenja približavaju simbolizmu Jednog i savršenstva, Sunca i božanstva.” (RS: 156)

U keltskom je svijetu glava simbol raznovrsnih, ali u cjelini vrlo homogenih običaja među kojima je najistaknutiji onaj ratnički: Gali su odsijecali glave pobijeđenim neprijateljima i donosili ih svojim kućama privezane o vratove svojih konja, a trofej bi tada brižljivo konzervirali u cedrovu ulju. Kelti su smatrali da smrt nastupa tek kada je odsijecanjem zahvaćena moždana ovojnica. Motiv odsječene glave čest je u galskoj numizmatici te u galskoj i galorimskoj plastici. Ni Irci nisu postupali drugačije, pa otočko epsko pjesništvo vrvi primjerima ratnika s odsječenom glavom neprijatelja pobijeđenog u borbi prsa o prsa. Glava je tako simbol protivnikove i pobjednikove ratničke snage i vrijednosti, a odsječena glava bila je, osim toga, potvrda o protivnikovoj smrti.

Konceptualizacija ljudske glave ovisi o konvencionalnome znanju koje imamo o položaju, obliku i funkciji ovoga dijela tijela te o gestama koje su povezane s njim. Takvo znanje određuje glavu kao najvažniji dio ljudskoga tijela koji upravlja ljudskim postojanjem, kao sjedište intelekta, snova i emocija.

U mnogim kulturama, uključujući i našu, srce se promatra kao središte osjećaja, a glava i mozak kao središta misli i razuma.¹⁴

Važan element pri definiciji *glave* svakako je onaj koji govori da je u njoj smješten *mozak* kao dio središnjega živčanog sustava i da je on sjedište uma, razuma, pameti, intelekta, memorije i imaginacije. U korpusu postoji samo osam frazema sa somatskom sastavnicom *mozak* zato što je on ljudskome oku nevidljiv za razliku od glave. Čovjek je međutim na

---

¹⁴ U Kini je, primjerice, srce ujedno simbol i intelektualnog napora i ljubavi.

temelju konvencionalnoga znanja svjestan smještenosti mozga unutar glave i svih mentalnih djelatnosti s kojima je povezan, pa će tako glava i mozak u mnogim frazemima biti sinonimi.

Glava zapravo metonimijski stoji umjesto mozga, a s obzirom na njegove funkcije simbolizira inteligenciju, sposobnost razmišljanja, zaključivanja, pamet, um i razum. Možemo reći da su stvarne zasluge mozga pripisane glavi zbog ljudskog opažanja vidljivog.

Značenje se glave kao krunskog dijela tijela prenosi u jeziku na brojne sintagme: *glava obitelji, poglavar crkve, gradske glavešine* i od nje dolaze pridjev *glavni*, prilog *uglavnom*, glagol *glavinjati okolo*, itd.

U hrvatskoj somatskoj frazeologiji ljudska glava simbolizira život (*igrati se glavom, platiti glavom* što, *staviti/ stavljati glavu na kocku*) i osobu (*glavom i bradom, sijeda /bijela/ glava*), a frazeološka uporaba te sastavnice, što je najvažnije, otkriva brojne konceptualne metafore, metonimije i konvencionalna znanja.

5. SEMANTIČKA I KONCEPTUALNA ANALIZA SOMATSKIH FRAZEMA SA SASTAVNICOM GLAVA

Od 105 frazema sa somatskom sastavnicom glava, u 96 frazema ona se pojavljuje kao primarni somatizam, tj. kao nosiva sastavnica frazema.¹⁵ Kako je mozak smješten u glavi i upravlja i najmanjim pokretom svih ostalih dijelova tijela, može se ustvrditi da je glava najvažniji njegov dio. Pokretač je svih osjetila, u njoj su smješteni najvažniji sklopovi koji omogućuju život; postojanje čovjeka omogućuje i njime upravlja organ smješten u ljudskoj glavi.

Konceptualna će analiza pokazati da hrvatski frazemi sa somatskom sastavnicom *glava* nisu bezrazložno baš takvi, tj. da se *glava* u većini slučajeva ne nalazi u njima slučajno. Mnogi su od njih motivirani strukturalnom metaforom glave kao spremnika, čime se glava konceptualizira kao posuda puna raznih ideja i emocija. (usp. Benczes 2002: 24)

Metonimija je također uobičajeni način motiviranja ovih frazema, bilo da *glava* stoji za mentalnu sposobnost bilo za kontrolu, orijentaciju, intelekt itd. Velik je broj frazemskih izraza sa somatizmom *glava* motiviran konvencionalnim znanjem o svojstvima glave, a

---

¹⁵ Koristim se korpusom Barbare Kovačević (2012) i *Hrvatskoga frazeološkog riječnika*.

najčešće je motiviranost posljedica suodnosa između ljudskog konvencionalnog znanja i kognitivnih mehanizama metafore ili metonimije.

5.1. Glava kao spremnik

U kognitivnoj lingvistici metafora GLAVA JE SPREMNIK ubraja se u posebnu vrstu ontoloških metafora o kojima je ranije bilo riječi. Lakoff i Johnson (2003) ističu važnost upravo tih metafora zbog spomenutog poimanja cijeloga ljudskog tijela kao spremnika s orijentacijom UNUTAR – IZVAN. “Takve kategorije pripisuju određeni ontološki status uopćenim kategorijama apstraktnih ciljnih koncepata” (Benczes 2002: 24).

Vrlo uobičajene metafore GLAVA JE SPREMNIK i IDEJE SU SADRŽAJ KOJI PUNI SPREMNIK služi kao kognitivni mehanizam za nastanak frazema poput *utuviti/utuvljivati (tuviti, uliti) u glavu* komu što i *utuviti si u glavu* što, *ne ide (ne ulazi) u glavu* komu što, *držati u glavi* koga, što, *imati mozga u glavi*, *imati mušice u glavi*, *izbiti iz glave*, *pamet u glavu* itd. Frazem *mota se po glavi* kome što također bih ubrojila u ovu skupinu, iako ne postoji konkretna UNUTAR – IZVAN orijentacija. Za prostornu je vezu odabran prijedlog *po* sa značenjem ‘u’.

Zanimljivo je da se u ovim frazemima ideje shvaćaju kao nešto što je formirano izvan glave (u slučajevima kada se u nju trebaju staviti). Takvi primjeri nastaju kada nekog razmišljanja manjka u glavi, pa ono stoga mora nastati negdje drugdje da bi zatim našlo svoje mjesto u njoj. Fiksiranjem u glavu ideje postaju brojive i dostupne te se onda može reći “tvoja ideja” i “moja ideja”. Ovdje se dakle glava određuje kao spremnik ideja, a u sljedećim primjerima kao spremnik emocija (u nekim se frazemima u toj ulozi pojavljuje cijelo tijelo): *hladne glave*, *puna je glava* komu čega, *udarila (jurnula) je krv u glavu*, *usijana glava*.

U frazemu *glava je kao balon* komu također se lako iščitava metafora tekućine ili plina koji je ispunio glavu u tolikoj mjeri da se ‘napuhala’. Isto je s frazemom *puca mi glava* – spremnik glava toliko se napunila nelagodnim osjećajem (sadržajem) da ‘puca’. Frazem *mućnuti glavom* sa značenjem ‘promisliti’ također je motiviran metaforama GLAVA JE SPREMNIK, a IDEJE, MISLI I OSJEĆAJI SU SADRŽAJ. Ovdje se otvara i koncept glave napunjene tekućinom u koju se onda ubacuje, mogli bismo reći, prah ideja, koje se prilikom zanemarivanja talože na dnu, pa osoba postaje zaboravna i mora glavu ‘promućkati prije upotrebe’.

Jedini frazem iz korpusa u kojemu su istovremeno prisutne sastavnice *mozak* i *glava* jest frazem *imati mozga u glavi* i opisuje pametna, a nerijetko i mudra čovjeka. “Imanje čega u glavi, tj. mozga, glavni je pokazatelj da čovjek ima razvijenu sposobnost razmišljanja, odnosno da ima određena znanja koja ga čine pametnim. U razumijevanju se oslanjamo na konvencionalno znanje koje nam govori da je mozak smješten u lubanji. Kako znamo da mozak jest sjedište inteligencije i da je smješten u glavi, vjerojatno je da uzimamo glavu kao prikaz inteligencije. Imati mozga znači biti dovoljno pametan i ne učiniti nešto što bi učinio onaj koji nema mozga (ima organ, ali ponaša se kao da ga nema)” (Kovačević 2012: 46.). Antonim tomu frazemu jest frazem *nemati mozga u glavi*.

Frazem *imati soli u glavi* temelji se na metafori GLAVA JE SPREMNIK i simbolike imenične sastavnice *sol* koja je osnovni i fiziološki nužan začim bez kojega je hrana siromašna okusom.¹⁶ Iz svega toga proizlazi frazemska značenje ‘biti pametan, razuman’. Njemu varijantan frazem jest *soliti pamet* komu s negativnom aksiologijom u značenju ‘držati komu lekciju, pokušavati opametiti koga’, odnosno začiniti mu pamet solju.

U frazemu *pamet u glavu (!)* sa značenjem ‘opameti se (opametimo se, opametite se), dosta je bilo ludovanja (zabave i sl.) glava se ponovno doživljava kao spremnik u kojemu bi se trebala nalaziti pamet ili misao, ideja. Kao i u frazemu *izbiti iz glave* komu koga, i ovdje je u pozadini konceptualna metafora MISLI SU PUTUJUĆI ENTITETI. U ovaj koncept ulaze i frazemi *istjerati komu mušice (muhe, bube, bubice) iz glave* koji je antoniman frazemu *imati mušice (muhe, bube, bubice) u glavi* koji opisuje hirovita čovjeka. Vjerojatno je da su se upravo zbog metafore letećih misli u prethodnim frazemima našle entomonimne sastavnice.

Frazemi *imati mušice (muhe, bube, bubice) u glavi* značenja ‘biti hirovit (svoje glav, mušičav), imati hirove’ i *istjerati komu mušice (muhe, bube, bubice) iz glave* sa značenjem ‘urazumiti koga, natjerati koga da se uozbilji, nagovoriti koga da se prestane zanositi čudnim idejama’ u svojem semantičkom talogu nose sliku kukca smještena u čovjekovoj glavi gdje po prirodi stvari ne bi trebao biti, pa mijenja njegov razum, tj. izaziva različita unutarnja stanja i raspoloženja – od ludila i tvrdoglavosti do lakomislenosti i gluposti (Fink 2004: 139). Drugo se tumačenje oslanja na drevno vjerovanje da je “vrag u obliku kukca ušao kroz usta ili

---

¹⁶ U liturgiji krštenja spominje se kao hrana soli, a kao sol mudrosti ona je i duhovna hrana (RS, 617)

nos u glavu i promijenio čovjekovo raspoloženje te ga učinio prgavim, tvrdoglavim ili mušičavim” (Kovačević 2012: 162).¹⁷

Još jedan frazem koji opisuje ljudsku hirovitost glasi *puhnulo je u glavu* komu što i otkriva u sebi metaforu GLAVA KAO SPREMNIK koji bi u ovom slučaju imao otvor ili rupicu kroz koju vjetar nalazi put. Metafora MISLI SU PUTUJUĆI ENTITETI uzrokovala je pojavu vjetra koji isto tako putuje, odnosno puše. D. Mršević-Radović (1987: 205) zaključuje kako se osnova za nastanak ovog frazema nalazi u “narodnom verovanju u ale, mitska bića koje su se prema predaji javljale u obliku snažnih vjetrova i mogle su zaludjeti čovjeka.”¹⁸

Luckasta se čovjeka opisuje isključivo somatskim frazemima koji uključuju sastavnicu *glava: fali (nedostaje)* komu<koja> *daska u glavi, nemati sve daske u glavi, nisu svi kotači u glavi* komu, *udaren mokrom krpom (čarapom) po glavi*. Prvi frazem odnosi se na čovjeka koji djeluje blesavo (šašavo, čaknuto), tj. nije pri zdravoj pameti, a u semantičkom je talogu slika glave kao neke građevine (kuće), odnosno metafora GLAVA KAO SPREMNIK (BAČVA) od dasaka koja proizlazi iz konvencionalnoga znanja o smještenosti intelektualnog aparata – mozga – unutar kosti lubanje. Kad daske nedostaju, pamet izlazi van i napušta čovjeka, pa njegovo ponašanje odudara od uobičajenog i okolina zapaža promjenu. Stupanj čovjekove šašavosti može biti izražen i brojem: *fali (nedostaje)* komu *druga (treća, četvrta...) daska u glavi*. Što veći broj dasaka nedostaje, veći je čovjekov otklon od normalna stanja. “Mršević-Radović (1987: 127) pretpostavlja da brojevi u ovome frazemu nemaju stvarnu brojevnu vrijednost i da mogu predstavljati inačice primarnoga frazema s brojem *jedan* u značenju ‘neki’.”(Kovačević 2012: 169)

Metafora MOZAK JE POKRETAČKI MEHANIZAM potpomogla je nastanak frazema *nisu svi kotači u glavi* komu i opisuje istu čovjekovu osobinu kao i prethodni frazem. Mozak se dakle doživljava kao mehanizam koji, ako mu nedostaje jedan zupčanik, ne može normalno funkcionirati kao cjelina. Moguće je pretpostaviti kako je umjesto *zupčanika*, radi lakšega izgovora, u frazem uvršten leksem *kotač*. Također, u semantičkome je talogu slika kola (ili

---

¹⁷ Na isti je način nastao i frazem *staviti (ubaciti) bubu (buhu) u uho* komu koji se frazemskim značenjem ‘namjerno potaknuti koga na razmišljanje o čemu, dati komu materijala za razmišljanje’ odnosi na nemirna čovjeka u kojemu je kakva sitnica ili nagovještaj pobudila sumnju.

¹⁸ Potvrdu za takvo objašnjenje nalazi u knjizi S. Milosavljevića *Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog* (SEZ 19, 1913, str. 296).: “Alu narod zamišlja kao crni vetar koji ide zemljom. Gde god prođe mora da duhnevijor, koji vrti kao svrdao. Takvog se vetra narod najviše plaši, naročito žene.”

kakvog drugog prijevoznog sredstva na kotače) koja ne voze dobro bez pripadajućeg kotača, pa je i ovdje prisutna kombinacija motiviranosti metaforom i konvencionalnim znanjem.

Pridjevnomu je frazemu *udaren mokrom krpom po glavi* uz osnovno značenje ‘čudan, budalast ili priglup čovjek’ pridodano i sekundarno značenje ‘čovjek koji se nakon šoka nije u stanju pribrati i razmišljati’, sve zbog njegove slikovitosti i konvencionalnoga znanja “koje nam govori da čovjek koji je udaren po glavi (ipak ne nekim teškim i ubojitim predmetom, nego bezazlenom mokrom krpom) može izgubiti orijentaciju i postati izgubljen” (Kovačević 2012: 168). Ipak, mokra krpa nije tako bezazlena kao ona suha i jačim se udarcem njome može ozlijediti čovjeka.

Frazem *usijana glava* opisuje čovjeka koji uvijek ima lude zamisli, a u svojem drugom značenju može imenovati i zanesenjaka, fanatika, tj. čovjeka koji srlja u opasnosti, i to zbog ljudskoga znanja o djelovanju prejakog sunca na ljudsku glavu. Svoj bi doprinos ovdje mogla imati i metafora MISLI I EMOCIJE SU TEKUĆINA/SADRŽAJ kojim je napunjena glava. Ako se tekućina pregrije, tj. ako su određene misli čovjeku preplavile glavu, on postaje zanesen i zaluden.

5.2. Metonimija

Drugi kognitivni mehanizam odgovoran za nastanak pojedinih frazema odnosi se na metonimijska svojstva koja se konceptualnom analizom također pripisuju glavi koja “stoji za” nekoliko ciljnih domena. Jedna od njih jest mentalna sposobnost. Kao najbolji primjer može poslužiti frazem *razmišljati vlastitom glavom*. Ovdje je u potpunosti razvidno kako definicija frazema kao “smrznutog” skupa značenja ne vrijedi. Glava se uzima kao mjesto odvijanja svih “moždanih”, odnosno mentalnih sposobnosti i tako sama stoji u metonimijskome odnosu s mozgom. Također, česta metonimija GLAVA STOJI ZA KONTROLU (I RACIONALNOST) uočava se u frazemima poput *izgubiti/gubiti glavu za kim*, *izgubiti/gubiti glavu*, *ne znam gdje mi je glava*, *zaljubiti se preko glave*, *biti bez glave* itd. Iz navedenih se primjera zaključuje kako su uglavnom osjećaji ljubavi, mržnje i stres zaslužni za gubitak kontrole, odnosno glave. Slično je s izrazom *slušati srce*, a ne *glavu* gdje je srce metonimija za osjećaje, a glava opet za razum i njihovu kontrolu. GLAVA STOJI ZA ŽIVOT u primjerima *staviti glavu na kocku*, *igrati se glavom* itd.

Čovjekova se osobina zbunjenosti prikazuje isključivo pomoću somatizma *glava*, i to iz očekivanih razloga – zbunjena osoba sigurno je zbunjena zbog kemijskih procesa koji se

odvijaju u mozgu, odnosno u glavi ili uslijed vanjskih djelovanja na mozak, tj. na glavu. Somatska sastavnica stoji u metonimijskome odnosu GLAVA STOJI UMJESTO RAZUMA u sljedećim frazemima: *biti bez glave* sa značenjem ‘biti izvan sebe, biti smušen’, *izgubiti/gubiti glavu* i *ne znam gdje mi je glava*. Glava dakle simbolizira razum, a glagolska sastavnica negira njegovo postojanje. Frazem *biti bez glave* razvija i sekundarno frazemska značenje ‘biti bez vođe’.

Poredbeni frazem *kao muha bez glave* [ići, juriti, pobjeći, bježati, trčati i sl.] opisuje koncept zbunjena, smušena, smetena kretanja. Frazem počiva na nestvarnoj slici bezglave muhe koja je izgubila orijentaciju te se kreće bez cilja, zbunjeno i u panici (usp. Fink 2004) iz čega se filtrira metonimija GLAVA STOJI ZA ORIJENTACIJU.

5.3. Konvencionalno znanje

Uz metaforu i metonimiju glavnu motivacijsku ulogu pri nastanku frazema ima neznanstveno “narodsko” poimanje nekih domena unutar jezične zajednice. Konvencionalno znanje podrazumijeva standardno, svakodnevno znanje o funkcioniranju, svojstvima, obliku i veličini glave. Tako je primjerice poznato da novorođenčad ima veoma mekanu i osjetljivu lubanju koja s godinama postaje tvrđa, pa se npr. u engleskome jeziku pojavljuje frazem *to be soft in the head* (‘biti mekan u glavi’). Također, ako se poremeti mentalna aktivnost i dođe do raznih poremećaja, ljudi će reći da je netko *ćaknut u glavu* zato što je poznato da udarac u glavu znači određeni disbalans. Tako je i frazem *biti udaren u glavu* motiviran jednakim razlozima. Konvencionalno znanje o glavi obuhvaća i znanje o gestama. Koveczes i Szabo (1996: 337) idiome motivirane gestama svrstavaju u posebnu skupinu zato što njihovo značenje proizlazi iz našega znanja o samoj gesti, a ne o onome što znamo o jeziku.¹⁹

Značenja ‘biti priglup’ i ‘biti tvrdoglav’ pripisuju se frazemu *imati tvrdu glavu* i za to bi lako moglo biti zaslužno konvencionalno znanje o tvrdim materijalima koji su otporni na promjene. To ujedno proizlazi iz općenitoga znanja o priglupim ljudima kao nefleksibilnima (tvrđi se materijali se ne mogu modelirati).²⁰ Već spomenuti frazem *imati soli u glavi* također je mogao nastati jednostavno zbog ljudskog poznavanja važnosti soli u kulinarstvu, odnosno konvencionalnoga znanja o tome. Oholo postavljanje prema drugim osobama pokazuje

---

¹⁹ Oni to zovu specifičnim znanjem o konvencionalnim gestama.

²⁰ U svojem se primarnom i češćem značenju frazem odnosi na tvrdoglava čovjeka.

frazem *odmjeriti/mjeriti koga od glave do pete* sa značenjem ‘oholo (prijekorno, prijezirno) pogledati/gledati koga; radoznalo pogledati/gledati u koga’. Ovdje se antonimijskim odnosom somatizama iskazuje cjelovitost radnje od početka do kraja te je za nastanak frazema zaslužno ljudsko konvencionalno znanje koje govori da pri susretu ljude obično pogledamo prvo u oči, a zatim, želimo li detaljnije “proučiti” osobu, naš pogled seže do stopala osobe koju promatramo. *Čuvati koga kao oči u glavi* frazem je koji odaje ljudsko poznavanje važnosti očiju i vida u ljudskome životu i nosi značenje ‘vrlo pažljivo čuvati’.

Frazemi *držati glavu u pijesku* i *gurnuti/gurati (zabiti/zabijati) glavu u pijesak* <kao noj> nose značenje ‘namjerno ignorirati istinu, ne htjeti se suočiti s neugodnom stvarnošću’ i ljudsko konvencionalno znanje o nojevu ponašanju²¹, ali i određenu metonimičnost. Naime glava u ovom slučaju predstavlja istinu (GLAVA STOJI ZA ISTINU/STVARNOST) koja se izbjegava zabijanjem u zemlju, tj. u pijesak.

Kombinacija motiviranosti konvencionalnim znanjem i metonimijom očituje se i u brojnim frazemima sa somatizmom *glava* koji znače smrt, životnu opasnost ili sigurnost (jamčenje), a gdje bi glava bila metonimija za život: *izgubiti glavu* (‘izgubiti život, poginuti’), *izvući (iznijeti i sl.) živu glavu na ramenu* (‘izbjeći smrt, <jedva> ostati živ’), *ode glava!* <komu> (‘čovjek lako nastrada, može se nastradati, može se izgubiti život, nastradat ćeš’), *platiti glavom što* (‘izgubiti život, poginuti/zbog neke krivice, uvjerenja, itd./’), *raditi o glavi komu* (1. ‘poduzimati radnje koje bi mogle dovesti do čije smrti, planirati čiju smrt, organizirati ili nastojati da tko bude ubijen’; 2. ‘pokušavati uništiti čije postojanje (karijeru, položaj), uništavati (upropaštavati) koga’), *skratiti koga za glavu* (‘ubiti, usmrtiti koga’), *spasiti/spašavati glavu* (‘spašavati život, izvlačiti se iz smrtne opasnosti’), *staviti/ stavljati glavu na kocku/panj* (‘riskirati život’), *visi mač nad glavom komu* (‘velika opasnost prijeti komu, ugrožen je čiji život’), *stajalo je/stajat će glave koga što* (‘nastradao je/ nastradat će tko’), *evo glave* <!> (jamčim, siguran sam<!>), *glava je u torbu komu/nositi (imati, držati) glavu u torbi* (‘izlagati se životnoj opasnosti, živjeti na rubu opasnosti’).

Ovolik broj somatskih frazema s navedenim “smrtnim” značenjima trebalo bi malo detaljnije objasniti. Naime ljudi su se oduvijek bojali smrti i stoga ne začuđuje što je tomu tako i u jeziku – teško je tako veliku opasnost i enigmu nazvati njezinim pravim imenom koje oduvijek za sobom vuče nelagodu i strah, iako je sastavni dio života. Zbog toga se, pored onih

---

²¹ Nojevi zapravo guraju glavu među razne pukotine i rupe zbog klimatskih uvjeta.

povijesnih razloga o kojima će također biti riječi, i u jeziku nastojalo zaobići tešku riječ i umjesto nje skovati razne frazeme. S druge strane ako na problematiku gledamo Lakoffovim očima (što ja pokušavam činiti), ovo su najbolji primjeri za suodnos konkretnog i apstraktnog, odnosno izražavanje apstraktnih domena onim konkretnima.

No ne nalazimo u navedenih frazema samo kognitivnolingvističke mehanizme, nego i skup znanja iz povijesnih mitova, običaja usmrćivanja i kažnjavanja iz prošlosti i, nažalost, sadašnjosti.

Nastanak i motivacija frazema *platiti glavom* i *stajalo je (stajat će) glave* koga što leži u konvencionalnome znanju iz prošlosti. Uobičajena je praksa bila da je monarh ili koji drugi autoritet stavljao oglas za hvatanje opasnih kriminalaca za koje se nakon uhićenja isplaćivao određeni novčani iznos – odatle glagoli *platiti* i *stajati* u značenju ‘koštati’.

Među somatskim frazemima koji opisuju životnu opasnost frazem *staviti/stavljati glavu na panj* u semantičkome talogu nosi povijesnu sliku konkretnoga odrubljivanja glave, a leksički varijantan frazem *staviti/stavljati glavu na kocku* razvija isto značenje nešto drugačijom slikom – slikom kockanja. Posebnu mitološku podlogu ima frazem *visi mač nad glavom* komu.

Njegovo podrijetlo seže u priču o Damoklu, laskavom kuriru na dvoru Dionizija Starijeg, iz 4. st. prije Krista, koji je bio oduševljen Dionizijem i njegovom srećom. Dionizije mu je bio ponudio da zamijene mjesta na jedan dan kako bi ovaj mogao vidjeti kako izgleda tolika sreća. Uvečer je održao banket na kojemu je Damoklo uživao u kraljevskom dvorenju. Na kraju obroka podignuo je pogled i ugledao oštar mač koji je visio na vlasi konjskoga repa iznad njegove glave, tj. iznad trona. Istoga je časa izgubio okus za fina jela i tražio da napusti Dionizijev dvor ne želeći osjećati sreću. Damoklov mač često se upotrebljava kao aluzija na tu priču i simbolizira nesigurnost čovjeka koji posjeduje veliku moć, i time opasnost da ta moć bude naglo oduzeta ili općenito svaki osjećaj prijeteće opasnosti (propasti).

U frazemu *neće pasti kruna s glave* komu ključna je zapravo simbolika krune, odnosno metonimija KRUNA STOJI ZA MOĆ/VLAST, a glava je važna za upotpunjavanje značenja jer se zna da kruna uvijek stoji na njoj. Frazem razvija značenje ‘čovjek neće ništa izgubiti <od svog

dostojanstva>, neće biti manje vrijedan (važan) ako što napravi, bolje je da to napravi' i stoga ima negativnu konotaciju.²²

Somatske se sastavnice određene poljem glave nalaze i u frazemima sa značenjem pokajanja: *lupiti se/lupati se (tući se) po glavi*, *lupati (udarati) glavom o zid*, *posuti/ posipati pepelom glavu* (i *posuti se/posipati se pepelom po glavi*) i *čupati <sebi (si)> kosu <na glavi>*. Frazem *lupiti se/upati se (udariti se/udariti se) po čelu* ima isto značenje ('izražavati čuđenje i žaljenje zbog vlastite pogreške') kao njemu srodni frazem sa sastavnicom *glava*, pri čemu su oba motivirana gestom kojom ljudi često izražavaju opisane osjećaje.

"U semantičkome talogu sintaktički varijantnih frazema sa sastavnicom *pepeo* nalazi se drevni običaj trganja gornjih dijelova odjeće, čupanja vlastite kose (kod muškaraca i brade) i posipanje glave pepelom (katkad i zemljom) kojim se izražava vlastiti očaj i pokajanje. Takvim činom čovjek pokazuje osjećaj grižnje savjesti i javno čini pokoru" (Kovačević 2012: 132).²³

Osoba koja trči u strahu ne obazirući se oko sebe prikazuje se frazedom *glavom bez obzira* [ići, juriti, bježati i sl.] gotovo bez desementizacije.

Somatizam *glava* postoji kao sekundarna sastavnica u frazemima koji znače pretjeranu čovjekovu brižnost: *ni vlas/dlaka s glave neće pasti (nije pala)* komu i *čuvati (paziti)* koga, što *kao oči (oko) u glavi*. Metaforički se opisuje čovjek kojemu se ništa loše neće dogoditi, tj. ostat će nepromijenjen, a počiva na ljudskom znanju o tome da vlasi neprestano opadaju s glave.

Barbara Kovačević (2012: 126) donosi zanimljiva objašnjenja nastanka frazema *imati putra na glavi* koji u sličnom obliku postoji u češkome (*mit maslo na hlave*), francuskome (*avoir du beurre sur la tete*), njemačkome (*Butter auf dem Kopf haben*) i u slovenskome jeziku (*imeti maslo na glavi*)²⁴. Keber (2003: 65) pretpostavlja da prisutnost ovoga frazema u slavenskim jezicima pokazuje da je došlo do kalkiranja prema austrijskome ili bavarskonjemačkome frazemu *Butter auf dem Kopf haben* sa značenjem 'imati lošu vijest'. Njemački frazem ishodi iz poslovice *Wer den Butter auf dem Kopf hat, soll nicht in die Sonne gehen* (dosl. "tko ima putra na glavi, neka ne ide na sunce"), čije bi značenje bilo 'tko nema

---

²² Barbara Kovačević (2012: 45) svrstava ga u pozitivne ljudske osobine, točnije pod dostojanstvo.

²³ To se može usporediti i s biblijskim recima (Ezra 9, 3 i 2. Sam 13, 19).

²⁴ U slovenskome jeziku postoji i sinonimni frazem *imati maslo na ušesih*.

čiste (dobre) vijesti, neka šuti'. Podrijetlo značenja objašnjava se pričom prema kojoj su u davnini seoske žene nosile na trg putar zajedno s drugim stvarima u košari na glavi. Ako bi se po putu zapričale i predugo hodale po suncu ili stajale na otvorenom, putar bi se rastopio i curio im po glavi. Putar na glavi dokazivao je njihovu nepromišljenost, nemar i krivicu te je tako zaradio negativnu konotaciju, dok se kod slavenskih naroda njime mazala kosa u svečanim prilikama. U hrvatskome je jeziku frazem zadobio značenje 'osjećati se <djelomično> krivim za što, biti umiješan u što loše, biti kompromitiran'. Na posuđivanje iz njemačkoga izvornika upućuje i imenična sastavnica *putar* kao nestandardna riječ.

5.4. Orijentacijske metafore

Svatko od nas je spremnik (kontejner) s graničnom površinom (zbog koje ostatak svijeta doživljavamo kao nešto izvan nas) i orijentacijom UNUTAR – IZVAN koju projiciramo na druge objekte. Na taj ih način opet koncipiramo kao spremnike – sobe i kuće, npr. – čak i kada nema vidljive granice. Omeđujemo tako i događaje, aktivnosti i stanja, pa nastaju izrazi: *To seže izvan mog vidnog polja, Imat ću to u vidu*, itd.

Ponovljeni uzorak, oblik ili pravilnost koji se pojavljuje u našim svakodnevnim aktivnostima naziva se shemom. Ono što Johnson određuje kao "predspoznajne slikovne sheme" odnosi se na "uzorke koji se ponavljaju u kretnjama ljudskoga tijela, rukovanju predmetima i percepcijskoj interakciji onemogućujući pritom kaotičnost i nerazumljivost našega iskustva" (1987: 46).

Prema svojem je kanonskom obliku ljudsko tijelo upravljeno prema gore – rasti prema gore naše je primarno pozitivno iskustvo povezano s orijentacijom GORE. Velik broj različitih iskustava to potvrđuje: kada smo zdravi i dobro se osjećamo, uspravni smo i "u oblacima"; kada se pak osjećamo loše ili smo bolesni i umiremo, pognuti smo prema zemlji. Orijentacija DOLJE nabijena je negativnim predznakom jer taj smjer označava čak i zlo (usp. Lakoff i Johnson 2003: 267). Mnogi izrazi ilustriraju ta dva suprotna pojma: *To je bila vrhunska izvedba, Visok mu je moral, Pao je u depresiju, Srušio se mrtav, Pao je u ponor siromaštva...*

Shema NAPRIJED – NATRAG povezana je sa shemom GORE –DOLJE, i to upravo zaslugom ljudskoga tijela. NAPRIJED ima pozitivan predznak zbog činjenice da je tjelesno iskustvo povezano s ovom orijentacijom zapravo ono iskustvo koje imamo u vezi s licem čovjeka kao reprezentativnim dijelom ljudskoga tijela – kada se krećemo putem prema nekom

cilju, mi se u pravilu krećemo prema NAPRIJED (pozitivno) u smjeru svoje vizije (pozitivno). “Negativna vrijednost pripisivana orijentaciji NATRAG jednako je čvrsto utemeljena i motivirana našim temeljnim iskustvom. Stražnji su dijelovi našega tijela manje reprezentativni od prednjih” (Čulić 2003: 135).

Također, dominantna uloga desne ruke (u većine ljudi) pri izvršavanju mnogih radnji predstavlja primarno iskustvo povezano s orijentacijom DESNO. Ono motivira pozitivnu aksiologiju orijentacije DESNO i u skladu je s orijentacijama NAPRIJED, GORE i RAVNOTEŽA.

U interakciji s okolinom i svijetom koji nas okružuje naše tijelo vrši određenu silu i isto je tako podložno djelovanju određenih sila koje opažamo tek kada su neobično snažne ili kada im se ne suprotstavljaju druge sile. Održavanje ravnoteže tijela u kretanju predstavlja tako temeljno iskustvo pri kojem u ‘uobičajenim’, ‘normalnim’ okolnostima tu ravnotežu ne osvještavamo. “I druge predmete, kad god ih je previše za naše uobičajene pojmove, doživljavamo kao da su u stanju ‘izvan ravnoteže’. Tada se događaju fizičke reakcije tijela u vidu npr. topline u našim rukama, vlažnosti u ustima, drhtavice i sl., sve dok ne vratimo stanje ravnoteže u kojemu nema neuobičajenih ‘nuspojava’”(Johnson 1987: 57).

Analizirajući metafore SILE saznajemo na koji način snažna tjelesna iskustva dovode do stvaranja tih shematskih slikovnih struktura značenja koje se mogu transformirati te ekstenzijom ili elaboriranjem prenijeti u područja značenja koja nisu usko povezana s tijelom (npr. društvena interakcija, racionalne rasprave ili moralne dileme).

Zbog fizičkoga, odnosno tjelesnoga iskustva, shema je RAVNOTEŽE povezana sa shemom GORE – DOLJE i IZVORIŠTE – PUT – CILJ. Kada izgubimo ravnotežu, padamo i nismo sposobni kretati se naprijed, dok nam održavanje ravnoteže omogućuje zadržavanje uspravna položaja upravljena prema gore i nastavak puta prema cilju koji je uglavnom usmjeren prema naprijed. RAVNOTEŽA stoga ima pozitivan aksiološki naboj, za razliku od NEURAVNOTEŽENOSTI.

Kada se sve ovo primijeni na somatske frazeme sa sastavnicom *glava*, lako se zaključuje o orijentacijskoj motiviranosti frazema poput *pognute glave*, *uzdignute glave*, *glavu gore*, *dignuti (podignuti) glavu* gdje značenje prvog frazema stoji u suprotnosti sa značenjima ostalih triju. Frazem *držati visoko glavu* sa svojim negativnim značenjem ‘biti ponosan (gord), biti ohol (umišljen, uobražen)’ zapravo ne odudara od ove orijentacije jer iako je GORE uglavnom BOLJE, previsoko, odnosno više od gornje granice predstavlja odudaranje od ravnoteže. Zato se i kaže *Tko visoko leti, nisko pada*.

Znanje o glavi kao gornjoj granici tijela ljudi su pretočili u jezik, pa su nastali frazemi poput *imati čega preko glave, odmjeriti koga od glave do pete, popeti se komu na glavu, uvrh glave*.

Negativna se ljudska osobina oholosti opisuje trima frazemima sa somatizmom *glava*: *odmjeriti/mjeriti koga od glave do pete, dignuti (podignuti glavu) i držati visoko glavu*. Motiviranost je prvoga frazema već bila objašnjena, a druga su dva posljedica navedenih orijentacijskih shema, pri čemu je previsok ili preuzdignut položaj glave loš. “Slika uzdignute glave (ili čela) koja primarno upućuje na ponos može ukazivati i na pretjeran ponos koji vodi do oholosti. Stoga glagolski frazem *dignuti (podignuti) glavu* sa značenjem ‘1. osmjeliti se, ohrabriti se, uzoholiti se, osiliti se; 2. biti ponosan, ne podleći nesreći’ nosi negativne konotacije jer osim bodrenja i hrabrosti prikazuje ljudsku oholost i čovjeka koji se osilio. Tako je i s frazedom *držati visoko glavu* koji osim koncepta ponosa nosi sem umišljenosti” (Kovačević 2012: 164). No frazemi *uzdignute glave* i *uzdignuta čela* sa značenjem ‘ponosno, samosvjesno, smjelo’ pozitivno su konotirani (i pripadaju knjiškome stilu) jer je u njima prisutna slika uzdignute glave ili čela čovjeka koji smjelo i samouvjereno korača kroz život, koji je uvjeren u ispravnost svojih postupaka i stoga može svakomu bez srama pogledati u oči.

Orijentacijske sheme GORE JE DOBRO i DOLJE JE LOŠE ne mogu se u potpunosti prenijeti na frazeme koji opisuju kompleksnije ljudske osobine, npr. prethodno navedene, ili npr. pokornost. U frazemu *pognuti glavu* stvara se slika pokorna čovjeka koji je prisiljen učiniti što protiv svoje volje iako se teško s time miri i kristalizira se značenje ‘pokoriti se, pristati pod pritiskom na što, prilagoditi se, teško prihvatiti postojeće stanje’. Kompleksno je zato što se ta osobina ipak svrstava među one pozitivne (Kovačević 2012: 138), i zato Koveczes s razlogom frazeme motivirane gestama svrstava u posebnu skupinu. U ostalim somatskim frazemima koji odražavaju čovjekovu pokornost, isto tako ubrojenima u pozitivne ljudske osobine, koncept se opisuje također povijanjem i saginjanjem, tj. padanjem: *saviti/savijati (poviti/povijati) kičmu* pred kim, *pasti/ padati na koljena* <pred kim>, *pasti/ padati pred noge* komu.

6. Zaključak

Danas se kognitivnom lingvistikom složno bave lingvisti iz SAD-a, Njemačke, Belgije, Italije i Poljske. Povijest suvremene lingvistike ne bilježi slične primjere tako brze i široke integracije.

Iako je na domaćemu jezičnom tlu malo autora koji su se ozbiljno pozabavili temom (u nas još uvijek ne postoji sustavni prikaz temeljnih kognitivnolingvističkih pojmova!), autori kao što su Milena Žic Fuchs, Vlatko Broz, Mateusz-Milan Stanojević i dr. entuzijastično su pripremili teren za tako važnu lingvističku teoriju.

Kognitivna je lingvistika, kao što ističe Tabakowska (2005: 10), proučavanje jezika za “maštovite znanstvenike koji s jedne strane čvrsto vjeruju u ljudski faktor kao osnovicu jezika, a s druge strane ne vjeruju u sustavnost samoga ljudskog faktora.” To su dvije ključne razlike naspram strukturalizma i generativizma.

Teorija je konceptualne metafore od goleme važnosti za razumijevanje ne samo jezičnih konstrukcija kao što su frazemi nego i jezika samog.

Ovaj je rad bio prikaz temeljnih postavki kognitivne lingvistike i pokušaj da se kroz tu prizmu sagledaju hrvatski somatski frazemi sa sastavnicom *glava*. To znači da je velik broj somatskih frazema (iako ne svi) semantički motiviran, odnosno raščlanjiv, što se kosi sa dotadašnjim tzv. tradicionalnim lingvističkim pristupom po kojemu su frazemi smrznute jezične tvorevine s nemogućnošću dijeljenja na značenjski manje jedinice.

Ljudsko je tijelo prvi simbol, “prasimbol”, i olakšalo nam je shvaćanje svijeta i jezika, pa stoga razumijevanje somatskih frazema može pridonijeti boljem razumijevanju i uspostavljanju odnosa između kognicije, kulture i jezika.

7. Literatura:

Benczes, Réka, 2002, The semantics of idioms: A cognitive linguistic approach, *The Even Yearbook* 5, 17 – 30.

Chevalier, Jean, Alain Gheerbrant, 2007, *Rječnik simbola*, Zagreb, Jesenski i Turk.

Čulić, Zjena, 2003, *Čovjek, metafora, spoznaja*, Split, Književni krug.

Gibbs, Raymond, 1994, *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*, Cambridge, Cambridge University Press.

Johnson, Mark, 1987, *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, Chicago and London, University of Chicago Press.

Kovačević Barbara, 2012, *Hrvatski frazemi od glave do pete*

Kövecses, Zoltán i Péter Szabó, 1996, Idioms: A View from Cognitive Semantics, *Applied Linguistics* 17 (3), 326-355.

Kövecses, Zoltán, 2000, *Metaphor: A practical introduction*, New York, Oxford University Press.

Lakoff, George i Mark Johnson, 2003, *Metaphors We Live By*, Chicago and London, University of Chicago Press.

Matešić, Josip, 1982, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb, Školska knjiga.

Menac, Antica, 2007, *Hrvatska frazeologija*, Zagreb,

Menac, Antica, Željka Fink-Arskovski, Radomir Venturin, 2003, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb, Naklada Ljevak.

Stanojević, Mateusz–Milan, 2009, *Dijakronijska varijacija u metaforičkim modelima: razrada metodologije*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Tabakowska, Elzbieta, 2005, Gramatika i predočavanje: *Uvod u kognitivnu lingvistiku*, Zagreb, FF Press.

Vrgoč, Dalibor, Željka Fink-Arsovska, 2008, *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik*, Zagreb, Naklada Ljevak

Žic-Fuchs, Milena, 1991, *Znanje o jeziku i znanje o svijetu: semantička analiza glagola kretanja u engleskom jeziku*, Zagreb, Biblioteka SOL, Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.

Mrežni izvori:

Stanojević, Milan, 2009, *Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici: pregled pojmova*, www.hrcak.srce.hr, revizija 6. 3. 2013, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=72750

Dobrovol'skij, Dimitrij, Elisabeth Piirainen, 2005, Cognitive theory of metaphor and idiom analysis, *Jezikoslovlje* 6, 7 – 35, www.hrcak.srce.hr, revizija 10. 3. 2013, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=48919